

Абдувалитов Е.

ҚОЗОҚ-ҚИРҒИЗ АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ

Абдувалитов Е.

КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Статья посвящена некоторым вопросам казахско-киргизских литературных связей.

The article is about a lot of questions Kazakh-kirgiz literature links.

XIX асрда яшаган етук козоқ маърифатпарвар олими Чўқон Валиханов қирғиз тили ва халқ оғзаки ижодига катта қизиқиш билан ёндашган. Айнан у XIX асрнинг 2-ярмида козоқ-қирғиз адабий алоқалари тарихининг илк саҳифасини битган. Қирғиз халқ дурдонаси – “Манас” қаҳрамонлик эпосининг илк кашфиётчиси ва тадқиқотчиси сифатида унинг хизматлари айниқса каттадир. У қирғиз халқининг ҳаёти, тарихи ва маданиятини ўрганиш учун жуда кўп ишлар қилади. Шунинг учун ҳам қирғизлар уни ҳақли равишда ўзларининг биринчи маърифатпарвар олими деб билади.

1856 йилда чор ҳукумати Қирғизистоннинг табиий шароитини ўрганиш учун М.М. Хоментовский бошчилигида ҳарбий-илмий экспедиция ташкил қилади. Унинг таркибида Чўқон Валиханов ҳам бор эди. Экспедиция май-июнь ойлари давомида олиб борилади.

1857 йилда Чўқон Валиханов яна Қирғизистонга сафар қилади. Бу сафар олим қирғизлар ҳаётига оид бой материаллар тўплаш билан бирга, “Манас” қаҳрамонлик достонини илк бор ёзиб олади. Олим “Кўкатоёхоннинг ўлими ва маъракалари” номли қизиқарли бир парчасини рус тилига таржима қилиб, достонни тарихий-адабий таҳлил қилади.

“Манас” ҳақидаги илк маълумотни унинг “Иссиқкўлга сафар кундалиги”дан ўқиймиз.

“Кундалик” муаллифи қирғиз халқи ҳақида кўплаб этнографик маълумотлар, ривоятлар, афсоналар, мақолалар, баҳши ва оқинлар билан суҳбатларни ёзиб олади. У ёзади: “26 май куни бир қирғиз билан учрашдим. У “Манас” достонини билади. Достон тили сўзлашув тилига қараганда анча тушунарли. Манас афсонасининг қаҳромани - жасур нўғай паҳлавони”. Унинг бутун ҳаёти мушгашув ва гўзалларни ахтариш билан ўтади. Фикрлаши у қадар шарқона эмас, у кўпинча отасини койида, молларини ҳайдаб кетади, унга кўпол муомалада бўлади. Бу-ғалати. Умуман, барча кўчманчилар қарамликни хурмат қилади, оқсоқолларга эътибор билан қарайди”. Кейин достон сюжети қисқача баён қилинади. Бирок

матн берилмайди. Юқорида айтилганидек, Чўқон Валиханов достондан парча ёзиб олган, холос. Бу парчанинг қирғизча матнини академик А.Х. Марғулан 1964 йили охиридагина архивлардан топа билди.

Ўз “Кундалиги” да Чўқон Валиханов “Манас” достонини тавсифлашга илк уринишни амалга ошириб, бош қаҳрамонга баҳо беради. Асарнинг батафсил таҳлилин “Қирғизлар ҳақида ёзувлар” илмий асаридан топамиз.

“Ёзувлар” қирғиз халқи тарихига оид маълумотлар, тарихий ривоятлар, қирғизларнинг тарқалиши, иқтисодиёти, маиший турмуши, анъана ва урф-одатлари, тили ва адабиётига оид манбаларини ўз ичига олади. Улар жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, шарқшунослик фанига кўшилган улкан ҳиссадир. Иссиқкўлнинг пайдо бўлиши ҳақидаги ривоятнинг ўзи катта илмий қизиқиш уйғотади. У қирғизларнинг яхлит фольклор асари саналади.

“Қирғизлар ҳақида ёзувлар”да “Манас” ҳақида унинг тарихий манбалари, бош қаҳрамон образи, козоқ ва қирғиз халқларининг дўстлиги ҳақидаги маълумотлар кенг ўрин эгаллаган. Чўқон Валиханов ёзади: “Манас” қирғиз халқининг ягона романтик асари. Гарчи бу эпик сага, кейинроқ тузатиш ва киритмаларга учраса-да, унинг сюжети ёки асоси, албатта, бу дашт эпосига фавқулодда муҳаббат ва хурматга қараганда, қирғиз халқининг хотираларига эга”.¹

“Манас”да козоқ ва қирғизлар нўғайлар билан умумий манфаатга кўра боғлиқ бўлган алоҳида халқ сифатида таништирилади. Уларнинг муносабатлари фавқулодда дўстона, ҳатто кондошларча: нўғайлар ва қайсоқлар бирлик даврини олтин аср деб атайди. Ҳар бир ривоят бошида “Нўғай ва козоқлар бахтли дамларда...” деб сўз бошланади.²

“Ёзувлар”да, “Манас” достонига умумий баҳо берилади. “Шубҳа йўқки”,-деб ёзади у,- “Манас” қирғизларнинг шеърый шаклдаги асосий ва эҳтимол ягона асари, халқ даҳоси ижоди. “Манас” бу – комус, халқнинг барча эртақ, қисса, ривоят, географик, диний ва ақлий билимлари ва маънавий тушунчаларининг жами... Манас – бутун халқнинг асари, кўп йиллик меҳнатлар меваси”³

“Манас”га “Джунгория ҳақида очерклар”да янада тўлиқ баҳо берилади.

Унда муаллиф яна дostonнинг қисқача мазмунини келтиради, Манас ва унинг шахси, келиб чиқиши, “Ўжар ва хиссиётли дашт одами” сифатидаги образи ҳақида кўп гапирди.

Чўқон Валиханов “Қирғизлар ҳақида ёзувлар”нинг “Қиммат баҳо лисон” бўлимида қирғиз халқ шеърятини уч турга бўлиб таснифлайди. Биринчи турга эртаклар, “халқнинг келиб чиқиши ва машҳур қабила бошлиқлари ҳаётидан ажойиб воқеалар”ни киритади ҳамда эртакларни сюжет ва композицион жиҳатдан тавсифлайди.

Қирғиз халқ шеърятининг иккинчи турига “Қабилаларнинг урушлари, баҳодирлар жасорати ҳақида эпик ҳикоялар”ни киритади, уларни дostonлар ёки “қахрамонлик сагалари” тури деб атади ва улардан асл халқники ва қайсоқлардан ўзлаштирилганларни фарқлаш кераклигини огоҳлантиради.

“Фикримизча, - ёзади муаллиф, - дoston энг янги кўшимча ва ўзгартишларга учраган. Эҳтимол, унинг прозаик намуналари бир яхлитликка номланиши ҳам анча кейинги пайтдаги ишдир. “Манас” яхлит кўринишга эга бўлган кўплаб алоҳида эпизодлардан ташкил топган”.⁴

Чўқон Валихановнинг эпик шеърӣ асарларда шеър тузилишига оид фикрлари катта қизиқиш уйғотади. “Эпик асар, - деб ёзади у, - ўлчам ва қофияга эга. Шеър тузилиши нозиклиги киёслар оҳангдошлигидадир”. Шу иккилик қофия ортидан кувиб, улар ажабтовур содда ўхшатишлар қилади, мақсад фақат метрология талабини кондирӣш. Масалан, Кўкатойхон таъзими ҳақида кўшиқнинг бошланиши:

Элтин эрдин киши экан,
Ата (ли) юртнинг боши экан.

Яъни:

Олтин эгарнинг қоши экан.
Бутун юртнинг боши экан.
Кўк дуноннинг басыбар,
Кўкатой хоннинг асы бар.

Яъни:

Кўк дуноннинг боши бор,
Кўкатой (хон)нинг оши бор.

Бу ўринда Олтин эр (олтин эгар) ва кўк дунан сўзлари фақат ата (ли) юрт Кўкатой хон сўзларига оҳангдошлик учун эслатилади.⁵

Чўқон Валиханов “Манас” дан парча ёзиб олиб уни таҳлил қилиш билан улкан илмий кашфиёт қилди.

А. Маргуланнинг ёзишича, Ч. Валиханов “Манас” эпосини илк марта кадет корпусида ўқиётганида эшитган. “Манас” билан танишиш учун унда имкон бор эди. У ўша даврда Омскка келган катта жўз қозоқлари билан кўп учрашади. Иккинчидан, Ч. Валиханов халқ оғзаки ижодига

алоҳида қизиқиш билдириб, унинг намуналарини тўплаб юрган пайт эди. Маргуланнинг фикрича, Ч. Валиханов “Манас” ҳақида илк бор Фринель ёзувларидан (1845) ўқиган. Шу таҳлил у “Манас” билан танишишга тайёрланган.

Собиқ иттифоқ даврида “Манас” эпоси бўйича биринчи фундаментал тадқиқот М.О. Аvezов қаламига тегишли. У Чўқон Валихановдан кейин дунё китобхонларини “Манас” билан таништириб, буюк маърифатпарвар ишини давом эттирди. Қозоқ олими туфайли “Манас” нафақат Қирғизистон, балки бошқа республикаларда ҳам ўрганила бошлади.

1923-1928 йилларда Ленинград давлат университетиде таҳсил кўрган М.Аvezов турк филологияси (қозоқшунослик) кафедраси аспиранти сифатида қўлёзма билан танишиш учун юборилади. Унга ёрдам бериш сўралади.

30-йиллардаёқ “Манас” ҳақида рус ва қозоқ тилларида бир неча мақола чоп этилади. Булар орасида “Қирғиз халқининг буюк эпоси “Манас”га қириш”, “Манас – қирғиз қахрамонлик дostonи” қабиларни кўрсатиш мумкин.

М. Аvezов мақолаларига маълум даражада бир ёқламалик хос эди. Буни айниқса “Қирғиз ва қозоқ фольклори энг нодир ёдгорликлари”да кўриш мумкин. Бу мақолада М. Аvezов акад. Радловнинг қирғиз фольклори фақат эпос, қозоқ фольклори фақат лирикадан иборатлиги ҳақидаги фикрига қарши фикр билдиради. У замонавий фан қирғиз ва қозоқ фольклори эпос, лирика ва кўплаб жанрларга бирдек эга эканини таъкидлайди. Бу халқлар фольклорида сифат тафовути ҳақида масала қўйилиши мумкинлигини билдиради. М. Аvezов фикрича, “Манас” ўлчамларига кўра шеърӣят уммони, у бирданига яралмаган, катталашиб сюжети кенгайиб борган. Эпос асрлар давомида кўплаб авлодларнинг ижодий иштироқи маҳсули сифатида юзага келган.

М. Аvezов “Манас”ни тадқиқ қилиб, ўз мақолаларида уни Шарқ ва Ғарб эпик асарлари: юнонларнинг “Илиада ва Одиссея”, роман халқларининг “Роланд ҳақида кўшиқ”, “Нибелунглар”и, форс “Шоҳнома”си, фин “Калевала”си, мўғул “Тесериада”си, хинд “Маҳобҳарата”си ва рус эпослари билан киёслайди. М. Аvezов бу асарларнинг кўпчилигини рус тилида ўқигани боис, уларни услуб ва образли поэтик киёслашга уринмай, балки сюжети, баён услуби, персонажлар тасвири билан яқинлигини таъкидлайди.

Кўринадики, М. Аvezов “Манас”га умуман юқори баҳо бергани холда унинг ғоявий-бадий қиммати ҳақида салбий фикр билдирганлиги ўша давр мафкураси билан боғлиқ.

30-йилларда “Манас”нинг биргина Сагимбой варианты билан ишлаган М. Аvezов 40-йилларга

келиб уни бошқа вариантлари билан қиёслаш имконига эга бўлди.

У 50-йилларда “Манас”га бағишланган барча конференцияларда иштирок этиб, “Манас”ни турли ғайри илмий фикрлардан ҳимоя қилади. “Манас”нинг халқ бойлиги эканини, уни қайта тиклаш зарурлигини уқтиради.

Шу тарихи М. Авезов қардош Қирғизистон адабиётшунослик фанига улкан ҳисса қўша олди.

Чўқан Валиханов ва М. Авезов анъаналарини К.Д. Жумалиев муносиб давом эттирди. У оғзаки ижод орқали халқ ҳаёти, тарихи, маданияти ва турмуш тарзи ҳақида билиб олиш мумкинлиги, фольклор, айниқса эпос, асрлар оша кўплаб ижтимоий формациялардан ўтиб, уларнинг таъсирини ҳис этишини таъкидлайди. Эпоснинг дастлабки варианты халқпарварлик бўлгани, бу халқ эрмаги эмас, давр талаби эканини билдиради. Академик К.Д. Жумалиевнинг назарий хулосалари қирғиз манасшунослари ишларида ўз аксини топади. К.Д. Жумалиев қардош халқлар эпосини қиёсий ўрганиш муаммоларини ҳам ўртага ташлайди, “Манас”ни қозоқ тилига таржима қилишда фаол қатнашади.

Таниқли қозоқ адабиётшуноси Е.С.Исмоилов Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқ оғзаки ижодини

ўрганиш бўйича қатта ишлар қилиб, муҳим хулосаларга келади.

Е.С.Исмоилов хулосасига кўра, эпос ҳамма вақт ҳам тарихий воқеаликни акс эттиравермайди. Қирғиз “Манас”и ё қозоқ баҳодирлик эпосини асл тарихий воқеалар акси деб қараш тўғри эмас.

Улкан тарихий ҳодисалар эпос ва халқ оғзаки ижодининг бошқа шоирлари асосий ғоясига туртки бўлиши, қандайдир сюжет мотивига асос бўлиши мумкин. Муаллиф қозоқ жыршы ва жырау ҳамда қирғиз жомакшу ва верчилари ўртасида умумийлик кўплигини, қозоқ оқинлари Жамбул, Кенен ва бошқалар “Манас”ни яхши билгани ва ундан парчалар куйлаганини таъкидлайди.

Шундай қилиб, қозоқ олимлари “Манас”ни ўрганиш билан қирғиз адабиётшунослиги, унинг маънавий маданияти тарихига муносиб ҳисса қўшдилар ва икки қардош халқ дўстлигини янада мустаҳкамлашга хизмат қилдилар.

Литература:

1. Валиханов Ш.И. Собрание сочинени в5. Т. Т. А., 1961.
2. Ўша ерда. 362 б.
3. Ўша ерда. 367 б.
4. Ўша ерда. 420 б.
5. Ўша ерда. 367 б.